

منابع موجود در کتابخانه‌ها

جامعیت پایگاه‌های اطلاعاتی خارجی و محدودیت

پژوهشگران: دکتر محمدحسین دیانی و کبری سقاء

با رواج روزافزون امکانات بهره‌گیری از پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته و ناپیوسته چنین می‌نماید که زمینه مناسبتری برای اطلاع‌یابی از محتوای مقالات و بهره‌گیری از آنها در کارهای آموزشی و تحقیقاتی فراهم آمده باشد. اما افزایش حق اشتراک مجلات و عدم تلاش لازم برای تسهیل دستیابی به محتوای منابع موجود در کتابخانه‌ها این فرضیه را به ذهن می‌آورد که بین اطلاعات کتابشناختی به دست آمده از منابع مرجع و دیسک‌های نوری و متن اصلی مقالاتی که عملاً در دسترس است تناسب مطلوبی وجود ندارد. برای آزمون این فرضیه انواع مراجعات به بخش مجلات کتابخانه‌ای پزشکی واقع در یکی از بیمارستانهای بزرگ مشهد مورد مطالعه قرار گرفت تا مشخص شود متن اصلی چه تعداد از مقالات پزشکی که از منابع مرجع و دیسک‌های نوری شناسایی شده‌اند عملاً در کتابخانه وجود دارد.

آشکار کرد که دسترسی به پایگاه‌های اطلاعاتی غرب را نباید مانند منابع نفتی خود نعمتی خداداد تلقی کنیم و درست وابسته به آن باشیم.

خوشبختانه امکانات جدیدی که در پی رواج دیسک‌های نوری به وجود آمد از نگرانی کتابداران کاست و مراکز اطلاع‌رسانی جدید و متعددی تنها به اتکا دیسک‌های نوری یکی پس از دیگری شکل گرفتند و مشتاقانه اعلام وجود کردند. یکی از بارزترین این مراکز، موردی است که در دانشگاه تهران با راه‌اندازی نمایشگاهی از دیسک‌های نوری اعلام وجود کرد و این در حالی بود که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با آن همه منابع باارزش، کوچکترین اقدامی برای ورود اطلاعات موجود در کتابخانه به کامپیوتر انجام نشده بود.

ذکر آمار و یا اسامی مراکز اطلاع‌رسانی که امروز به اتکا دیسک‌های نوری در ایران راه‌اندازی شده و اطلاعات کتابشناختی در اختیار مراجعان قرار می‌دهند ضرورتی ندارد، اما نتایجی که از ارائه این خدمات حاصل می‌شود موردی است که توجه به آن بسیار باارزش است. مرتضی نبوی و محمدحسین ملایری در مقاله‌ای در مجله مجلس و پژوهش نتایج در دسترس بودن این خدمات را در عبارت "دام وابستگی اطلاعاتی و علمی" خلاصه کرده‌اند و دو مورد زیر را جلوه‌هایی از این دام دانسته‌اند:

۱- وارد کردن اطلاعات بدون آنکه موارد دقیق مصرف آنها روشن باشد.

۲- اهمال و بی‌میلی نسبت به تولید اطلاعات مکمل یا جایگزین و انجام پژوهش‌های اصیل.

اهمال و بی‌میلی نسبت به تولید اطلاعات مکمل یا جایگزین پدیده‌ای است که در اولین سمینار کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی در مشهد و در سال ۱۳۶۷ مورد توجه اینجانب قرار گرفت و در مقاله‌ای با عنوان "زمینه‌های کار و تحقیق در اطلاع‌رسانی پزشکی" به توصیف و توضیح آن پرداخته شد. یکی از نکاتی که در آن سخنرانی مطرح شد

این بررسی از ۷۵/۱/۱ به مدت شش ماه در جریان بود. گزارش این بررسی در سه بخش زیر ارائه شده است:

- ۱- عوامل بازدارنده استفاده از پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته و پیامدهای روی‌آوری به دیسک‌های نوری.
- ۲- توصیف اطلاعات گردآوری شده از پژوهش.
- ۳- نتایج تحلیل اطلاعات، تبیین وضعیت مشاهده شده و توصیه‌هایی برای اقدام.

عوامل بازدارنده استفاده از پایگاه‌های اطلاعاتی

پیوسته و پیامدهای روی‌آوری به دیسک‌های نوری

سعید اکبری‌نژاد در تحقیقی که گزارش آن در مجله پیام کتابخانه زمستان ۱۳۷۱ منتشر شده است دریافت که ۹۳/۹۹ درصد از اطلاعات کتابشناختی بدست آمده از جستجو در بانک اطلاعاتی کواستل سازمان پژوهش‌های علمی صنعتی ایران می‌توانسته است از نمایه نامه‌ها و چکیده نامه‌های موجود در کتابخانه‌های تهران به دست آید. همین پژوهشگر گزارش کرده است که هزینه هر جستجو در این بانک اطلاعاتی برای کشور بیش از سیزده هزار تومان بوده است. افزون بر این ۹۵/۹۵ درصد جستجوها را سازمانهای دولتی سفارش داده بودند. روشن است که اگر قرار بود هزینه جستجو را محقق پردازد استفاده از این پایگاه اطلاعاتی با استقبال کمتری روبرو می‌شد.

کتابخانه منطقه‌ای علوم و تکنولوژی شیراز نیز مدتی به تجربه مشابهی دست زد، اما چون حتی سازمانهای دولتی نیز نسبت به پرداخت هزینه جستجوهای سفارش خود اقدام نکردند، جستجوهای خود را به دریافت هزینه قبل از جستجو موکول کرد. با افزایش هزینه‌های تلفن و هزینه‌های جستجو به دلیل بالا رفتن قیمت دلار و درخواست مراکز اطلاعاتی برای پرداخت تمام یا بخشی از هزینه ارتباط با بانک‌های اطلاعاتی، روز به روز از تمایل و یا توان بهره‌گیری از پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته، کاسته شد. تحریم اطلاعاتی آمریکا علیه ایران نیز

عنوان مجله موجود است. از این تعداد ۲۹ عنوان مجلات جاری هستند و بقیه مجلاتی هستند که در سالهای قبل از ۱۳۷۵ دریافت شده‌اند. مجموعه مجلات این کتابخانه نیز مانند مجموعه سایر کتابخانه‌های پزشکی دستخوش فراز و نشیب‌هایی بوده است که تأثیر مثبت و منفی آن بر توانایی ارائه خدمات کتابخانه انکارناپذیر است.

نمودار شماره ۱

سال	عنوان	سال	عنوان
۱۹۸۳	۳۹	۱۹۹۰	۲۳۲
۱۹۸۴	۴۴	۱۹۹۱	۲۴۲
۱۹۸۵	۵۵	۱۹۹۲	۲۷۰
۱۹۸۶	۵۴	۱۹۹۳	۲۵
۱۹۸۷	۶۷	۱۹۹۴	۷۵
۱۹۸۸	۱۵۳	۱۹۹۵	۳۶
۱۹۸۹	۲۰۹	۱۹۹۶	۲۷

نمودار شماره (۱) که

تعداد عناوین مورد اشتراک مجلات کتابخانه را در سالهای گذشته مشخص می‌سازد تصویری گویا از این فراز و نشیب‌های تأثیرگذار فراهم آورده است. گرچه نگاهی ساده به همین نمودار نیز می‌تواند نتیجه جستجوهای مبتنی بر اطلاعات کتابشناختی دریافت شده از پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته یا دیسک‌های نوری را آشکار سازد، اما مواردی که در پی خواهد آمد اطلاعات ملموس‌تری برای بحث در اختیار قرار می‌دهد.

ضرورت در دست داشتن فهرست جامعی از پایان‌نامه‌های پزشکی موجود در کشور بود که به نظر مؤلف می‌توانست هم از تکرار تحقیقات جلوگیری کند و هم مانع سوء استفاده‌ها شود. متأسفانه با گذشت تقریباً ۹ سال از آن تاریخ هنوز وضع به همانگونه است. هنوز فهرستی برای پایان‌نامه‌ها، کتابها، مقالات و مجلات پزشکی موجود در کشور وجود ندارد.

موارد بالا که با عبارت دام وابستگی اطلاعاتی علمی توصیف شد، زاده این توهم بوده است که با وجود پایگاه‌های اطلاعاتی خارجی و دیسک‌های نوری و با وجود امکانات فنی برای انتقال اطلاعات از کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی غرب توجیهی برای سروسامان دادن به دانش اندک موجود در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی کشور وجود ندارد. غافل از این که مقایسه موجودی پایگاه‌های اطلاعاتی خارجی و یا دیسک‌های نوری با آنچه که عملاً در داخل در دسترس است بجای این که بر کیفیت کار تحقیق بیافزاید بر دلسردی و دلزدگی محقق می‌افزاید. کدام محقق است که با فهرست ۶۵ عنوان مقاله برگرفته از یکی از دیسک‌های نوری مربوط به پزشکی به کتابخانه پزشکی مراجعه کند و حتی یک مورد را در کتابخانه نیابد و باز هم انگیزه تحقیق و پژوهش به معنای واقعی آن کماکان در وی شاداب باقی بماند.

توصیف اطلاعات فراهم آمده از تحقیق

برای پی بردن به امکانات دستیابی به متن مقالات پزشکی شناسایی شده از منابع مرجع و دیسک‌های نوری، مطالعه‌ای که به مدت ششماه ادامه داشت در یکی از پرمراجعه‌ترین کتابخانه‌های پزشکی مشهد انجام گرفت. در این مطالعه فراوانی انواع رفتارهایی که مراجعان برای پی بردن به محتوی مقالات مجلات پزشکی در پیش گرفتند همه روزه ثبت شد تا از تحلیل آنها تفاوت آنچه شناسایی می‌شود و آنچه واقعاً در دسترس است آشکار شود.

در کتابخانه مورد نظر شماره‌های سالهای متفاوت ۶۵۰

کتابخانه ۱۷۱۸ استاد، پزشک یا دانشجوی دوره دکتری هستند که عمده‌ترین هدف مراجعه آنها به کتابخانه تغذیه محتوای پایان‌نامه‌هایی است که در دست تدوین دارند.

طی شش ماهه گذشته و همزمان با اجرای پژوهش فهرست جامعی از کل مجموعه مجلات موجود در این کتابخانه تهیه شده و کتابدار بخش مجلات ترغیب شده بوده است که همه تلاش خود را برای ردیابی مقالاتی که مراجعه‌کنندگان خواهان آنند به عمل آورد و اقدامات و نتایجی را که از آنها حاصل می‌شود به دقت یادداشت کند. اقلیمی که در جدول شماره (۱) آمده است کل مراجعات به کتابخانه را در قالب الگوهای مورد نظر مشخص می‌سازند.

جدول (۱)

تعدادی مراجعه مستقیم به قفسه، مراجعه براساس منابع بازبایی شده از منابع مکتوب و دیسکهای نوری و مراجعه برای امانت، یا برای تهیه فتوکپی و یا برای مطالعه در خارج از کتابخانه

رفتارهای اطلاع‌یابی از مجموعه مجلات که طی شش ماهه مورد توجه بودند و اطلاعات مربوط به آنها گردآوری شد به شرح زیر است:

- ۱- مراجعه مستقیم به قفسه مجلات جاری.
- ۲- مراجعه به کتابدار برای کسب اطلاع درباره وجود یا عدم وجود مقاله یا مقالاتی که از منابع مکتوب شناسایی شده بودند.
- ۳- مراجعه به کتابدار بخش مجلات برای کسب اطلاع از وجود یا عدم وجود منابعی که از جستجو در دیسکهای نوری شناسایی شده بودند.
- ۴- امانت مجلات به هیئت علمی و رزیدنت‌ها برای مطالعه در خارج از کتابخانه.
- ۵- امانت مجله به دانشجویان برای تهیه فتوکپی مقالات. قبل از ارائه داده‌های خامی که از این بررسی شش ماهه حاصل شده است، ذکر چند نکته ضروری است. کتابخانه مورد مطالعه، کتابخانه‌ای است که در محیط بیمارستانی بزرگ با بخشهای متنوع قرار دارد. مراجعان به این

قفسه	منابع		دیسک		امانت		جمع
	بله	نه	بله	نه	مطالعه	فتوکپی	
۲/۱۵ تا ۱/۲۰	۲۴	۵۰	۵	۱۸	۳۳	۷۱	۴۶۴
۳/۱۵ تا ۲/۱۶	۲۳	۱۰۳	۲۴	۵۳	۲۷	۲۵	۵۵۹
۴/۱۵ تا ۳/۱۶	۲۹	۱۰۹	۹	۱۴۱	۲۳	۴۹	۶۷۸
۵/۱۵ تا ۴/۱۶	۳۱	۸۳	۶	۴۷	۳۱	۳۹	۵۱۲
۶/۱۵ تا ۵/۱۶	۱۷	۷۵	۱۵	۵۲	۳۴	۲۴	۳۹۵
۷/۱۵ تا ۶/۱۶	۱۵	۲۸	۳۹	۱۴۴	۴۵	۸۲	۵۵۸
جمع	۱۷۹	۴۴۸	۹۸	۴۵۵	۱۹۳	۲۹۰	۳۱۶۶
	۶۲۷		۵۵۳				
	۱۱۸۰						
۴۷/۵	۵/۶	۱۴	۳	۱۴/۴	۶	۹	۱۰۰
۴۷/۵	۱۹/۶۵	۱۷/۷			۶	۹	۱۰۰
۱- منابع مکتوب ۵/۶ جواب مثبت و ۱۴/۴ جواب منفی ۲- دیسکهای نوری ۳ جواب مثبت و ۱۴/۴ جواب منفی از ۱۰۰ دو مورد بالا ۲۳/۵ جواب مثبت و ۷۶/۵ جواب منفی							

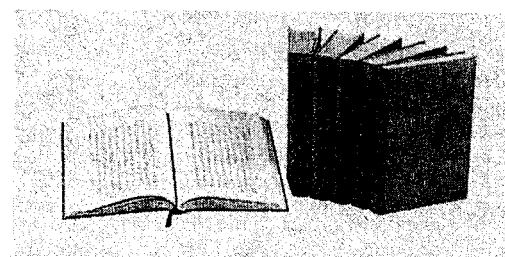
تحلیل نتایج، تبیین وضعیت مشاهده شده و توصیه‌هایی برای اقدام

نکاتی که از مقایسه و تحلیل داده‌ها مشخص شد عبارتند از:

در کتابخانه پزشکی واقع در این بیمارستان، فراوانی مراجعه به بخش مجلات جز در نیمه دوم فروردین و نیمه اول اردیبهشت، نیمه دوم مرداد و نیمه دوم شهریور، در سایر ماه‌ها مشابه است. بنابراین مفهوم تعطیلی تابستانی، آنگونه که در سایر کتابخانه‌های دانشگاهی مطرح است، در این کتابخانه مطرح نیست و نیاز به ارائه خدمات یکسان در سایر ماه‌ها موجود می‌باشد.

تقریباً نیمی از کل مراجعه‌کنندگان به بخش مجلات این کتابخانه خود به قفسه باز کتابخانه مراجعه کرده‌اند بنابراین احتمالاً مطالعه مجلات جاری برایشان مطرح بوده است. هنوز روشی که بتوان شمردنی این روش استفاده از مجموعه مجلات را آشکار ساخت وجود ندارد. زیرا مراجعه‌کننده به قفسه باز ممکن است فقط قصد توروک داشته باشد یا در جستجوی مورد خاصی باشد که برآورده شدن یا نشدن نیاز وی بر کتابدار آشکار نمی‌شود، اما کتابدار درست یا نادرست اینگونه مراجعه را ثمربخش تلقی می‌کند.

از ۶۲۷ مراجعه به کتابدار با در دست داشتن اطلاعات کتابشناختی مقالات، فقط ۲۸/۵ درصد آن به نتیجه رسیده است و برای ۷۱/۵ درصد با جواب منفی روبرو شده‌اند. چون در مدت اجرای تحقیق فهرست کاملی از مجلات و شماره‌های موجود آنها در کتابخانه برای مراجعه در دست بوده است،

۷۱/۵ درصد پاسخ منفی مربوط به مقالاتی بوده است که واقعاً در کتابخانه موجود نبوده‌اند. منابعی که اطلاعات کتابشناختی این مقالات از آنها به دست آمده بود متنوع هستند. نمایه‌های مقالات و منابع موجود در مقالات یا کتابها مهمترین این منابع هستند. در این تحقیق روشی برای تعیین منابع کسب اطلاعات کتابشناختی در پیش گرفته نشده بود و به این جهت نمی‌توان با صراحت در این باره به قضاوت پرداخت. در عین حال دو نکته قابل ذکر است.

اگر منبع کسب اطلاعات کتابشناختی، مقالات و کتابهای مورد مطالعه باشند، در این صورت منابع قدیمی‌تر پاسخگوی نیازها تلقی شده بودند و شماره‌های سال‌های گذشته مجلات کتابخانه می‌توانستند منبع بازیابی باشند که نبوده‌اند. اگر نمایه نامه‌ها منبع کسب اطلاعات بوده‌اند، از جامعیت و، احتمالاً، روزآمدی برخوردار بوده‌اند که مجموعه کتابخانه بخش بسیار اندکی از آن را در مجموعه خود داشته است. هر کدام از دو مورد بالا که درست باشد، یک نکته آشکار است و آن اینکه مجموع مجلات کتابخانه نسبت ناچیزی از آنچه را که مطلوب تلقی می‌شده است در اختیار داشته است.

مراجعه به کتابخانه با اطلاعات کتابشناختی از دیسکهای نوری نتیجه مایوس‌کننده‌تری ببار آورده است. ۱۷ درصد جواب مثبت در برابر ۸۲/۷ درصد جواب منفی نمی‌تواند مایوس شدن مراجعه‌کننده و شاید هم شرمندگی شدن کتابدار را در پی نداشته باشد. مراجعه‌کننده‌ای که با هیاهوی شبکه‌ها و بانکهای اطلاعاتی پیوسته و ناپیوسته، بدون مراجعه به کتابدار یا منابع چاپی بازیابی اطلاعات، با گرفتن وقت از کاربر به جستجو در دیسکهای نوری می‌پردازد و از بین هزاران اطلاع کتابشناختی موجود در آنها تعدادی را مطلوب خود می‌یابد، اما در عمل در ۸۲ درصد از موارد دستیابی به متن مقاله از طریق مجموعه مجلات کتابخانه برایش میسر نیست، حق دارد که در دل خود هم به ابرازهایی که زاده امید کاذب بوده‌اند و هم به کتابدارانی که پاسخ منفی به وی داده‌اند لعنت بفرستد

اهمیت توجه به سازماندهی و کامپیوتری کردن اطلاعات مجموعه موجود و اولویت بخشیدن به آغاز جستجو از مجموعه کتابخانه باشد. به این جهت مصرأ تأکید می‌شود که بجای جهت دادن نیروها و خدمات به سوی پایگاههای اطلاعاتی پیوسته و دیسکهای نوری خارجی، تشکیل و روزآمد نگهداشتن پایگاههای اطلاعاتی داخلی مورد توجه قرار گیرد. به بیانی روشنتر، جدأ تلاش شود تا اطلاعات مربوط به مجلات، مقالات و کتابهای غیرفارسی به سرعت به کامپیوتر داده شود و زمینه بهره‌گیری مشترک از منابع موجود در داخل کشور به سرعت فراهم آورده شود. مهمتر این که سعی شود با توجیه اصولی، ارزش و اهمیت اولویت بخشیدن به جستجو در منابع موجود را به باوری انگیزه‌آفرین برای سازماندهی به منابع موجود تبدیل کنیم.

احمد شعبانی

عضو هیأت علمی گروه کتابداری دانشگاه اصفهان

مقایسه رشد کتابخانه‌های عمومی ایران با غرب (در فرایند و تبلور کارکردهای اجتماعی نهاد و سازمان)

مقدمه

در جهان اسلام درک قرآن کریم و آموزش آن به صورت وظیفه مهم مسلمین جلوه‌گر شده و تاریخ مین ما نیز مملو از تبلور اهمیت سواد خواندن و کتابت متون الهی است. تأسیس نظامیه‌ها، مدارس متنوع و حلقه‌های علمی در مساجد و سوق‌ها یکی از نتایج چنین روندی در پیشینه‌های اجتماعی و آموزش عمومی گزارش شده به قسمی که انگیزه‌های دانش‌پروری بخش اهم توسعه همگانی سواد بوده است.^۱ مثلاً تاریخ آموزش و پرورش ایران و بلاد همجوار چونان بصره، بغداد و دمشق نشان از بازارچه‌های کتاب، حجره‌های دانشوران، مراکز استنساخ و کتابخانه‌های سلاطین و

